

Risto Koulu

Jälkisanat

Ihanteellinen tieteellinen seminaari valitsee aiheekseen käynnissä olevan murroksen. Murros voi olla joko ulkoinen (esim. lisääntyneet tulosodotukset) tai tieteen sisäinen (esim. metodologinen muutos). Tällainen murros tuo tavallisesti mukanaan jännitteen, joka johtaa eri näkemyksiin, avartavaan ja itsereflektivaan keskusteluun, tosin joskus myös voimakkaaseen vastakkainasetteluun ja hyödyttömään sanasotaan. Tällä aiheenvalinnalla on kylläkin hintansa. Onnistuessaan seminaari jättää varsinkin kokemattomat osanottajat hämmennykseen: mihin pitää uskoa, kun jokainen puhuja esiintyy yhden ja ainoan totuuden haltijana. Tuomioistuimet ja niiden tutkimus vaikuttavat murrosteorian (jos sellainen oikeasti olisi) näkökulmasta lupaavalta seminaariteemalta. Tuomioistuihin ja etenkin niiden rooliin on kohdistunut poikkeuksellinen muutospaine.

Riita-asoiden määrä tuntuu jatkuvasti vähenevän, ja lähivuosikymmenet näkevät oikeudenkäynnin häviävän konfliktiratkaisun arsenaalista, ellei kehityksen suunta piakkoin muutu, mistä tosin on jo merkkejä. Muussa yhteydessä kannattaisi ehkä miettiä, miksi tuomioistuimet ja valtiollinen lainkäyttö taantuvat. Jos Suomi on Euroopan amerikkalaisin maa (mistä tuntuu vallitsevan melkoinen yksimielisyys), mistä syystä emme ole samalla omaksuneet yhdysvaltalaista riitelykulttuuria, jossa kaikki oikeudellistetaan, oikeudenkäynteihin yllytetään ja huomiota kerääviä oikeudenkäyntejä käytetään radikaalin muutoksen airueina. Sen sijaan Suomessa sekaantuminen oikeudenkäynteihin on vakiintuneillekin organisaatioille jostain nolostuttavaa, suorastaan häpeällistä. Samoin yksilön leimaaminen ”oikeustaistelijaksi” ei ole ainakaan kehuva ilmaus: ongelmaksi ei nähdä oikeuksiin pääsemistä (tai päästämistä) vaan ruotuun palauttaminen.

Muissa ja ehkä useimmissa Euroopan maissa oikeuksistaan kiinnipitämistä ja niistä taistelemista pidetään kansalaisrohkeuden osoituksena.

Selitystä oudolle ilmiölle voidaan hakea myyttisestä kansanluonteesta, jota amerikkalaiset vaikutteet eivät ole tässä kohdin järkyttäneet. Lähellä on esimerkiksi ajatus, että riitelemine ja konflikti koetaan suomalaisessa yhteiskunnassa edelleen merkiksi huonosta sopeutumisesta tai poikkeuksellisen hankalasta luonteenlaadusta. Tästä taas seuraa olettaus, että yhteiskuntarauha säilytetään parhaiten, kun konfliktiosapuolet saadaan luopumaan konflikteistaan eli lopettamaan asiansa ajaminen, oli se mikä tahansa. Konfliktinratkaisujärjestelmä yrittää näin estää konflikteja, mikä merkitsee niiden pitämistä kytevinä. Alioikeusuudistuksen nostama prosessikynnys heijastaa joko tietoisesti tai (luultavammin) alitajuisesti tätä ajattelua. Jos strategiaksi valitaan hillitseminen ja vaimentaminen, jää helposti huomaamatta, että konfliktien esiintuominen ja tehokas ratkaiseminen saattaisi edistää paremmin harmoniaa niin yhteiskunnassa kuin pienyhteisöissäkin (esim. työpaikalla tai taloyhtiössä).

Monet tuomarit saattavat kokea riita-asioiden vähentymisen positiivisena. Tuomioistuinten arkipäivä on kuitenkin muuttunut myös sisällöllisesti. Harvoissa jäljelle jääneessä asioissa tuomareita rasitetaan sellaisilla vaatimuksilla sovitella ja edistää sovinnollista ratkaisua, joita anekdoottien kärtyisä ukkotuomari pitäisi täysin käsittämättöminä. Tätä muutosta ei ehkä koeta yhtä varauksettoman myönteisenä. Tuomioistuinten väitetään siirtyneen sekä henkisesti että toiminnallisesti sovittelukulttuuriin. Sovittelu laajenee sen myötä myös sellaisiin oikeudenkäynteihin ja lainkäyttöliisiin yhteyksiin, joissa perinteisen käsityksen mukaan mitään sovintoa ei saa tehdä. Vaatimus sovinnollisuuden edistämisestä otetaan rutiininomaisesti kaikkeen uuteen menettelysääntelyyn. Kärjistäen voidaan sanoa, että asia saattaa olla samanaikaisesti käsiteltävänä joutuisasti ja yhteisymmärrystä edistäen – mikä taas tunnetusti vie aikaa. Tällä uudella alueella tuomioistuimet joutuvat kilpailemaan muiden sovitteluorganisaatioiden kanssa (Suonpää, Kivelä).

Tuomioistuimen toimenkuvan ja samalla lainkäyttömenettelyjen radikaali muutos on otettava kiistattomana tosiasiana: sillä henkilökohtaisella näkemyksellä, pidetäänkö tällaista muutosta hyväksyttävä tai edistämisen arvoisena, ei ole tämän seminaarin teeman kannalta merkitystä. Avoimeksi jää ainoastaan se yksityiskohta, sopeutuuko tuomioistuinten tutkimusmuutokseen vai ei. Oikeustieteen tutkijaseminaarissa kiinnostavaa on etenkin se, miten tuomioistuinten ja niissä tapahtuvan menettelyn tutkimukseen erikoistunut oikeustieteen haara, prosessioikeus, reagoi muutokseen. Teoriassa perusvaihtoehtoja on kaksi: muutokseen sopeutuminen tai muutoksen kieltäminen, eräänlainen pysähtyminen.

Ensimmäisessä tutkimus kohdistetaan siihen, miten tuomioistuimet todellisuudessa toimivat ja miten oikeudenkäynti etenee tai sen pitäisi edetä sovittelukulttuurissa. Tällainen lähestymistapa vaatii luultavasti paitsi tutkimuskohteen myös tutkimusmenetelmien tarkistamista. Varmaa ei nimittäin ole, että nykyinen oikeusdogmaattinen, lainsäätäjän tahtoa kunnioittava ja tarkoituksenmukaisuutta arvostava tutkimusote tehoa uusissa oloissa. Pikemminkin voi ennustaa, että uudistunut tutkimus saa pakosti oikeussosiologisia, empiirisiä ja sääntelyteoreettisia piirteitä. Sen sijaan muutoksen kieltänyt prosessioikeus taas tutkii entisin menetelmin sitä oikeudenkäyntiä, joka oli käytössä ennen sovittelukulttuurin läpimurtoa. Yleensä tutkimuksessa ja inhimillisessä kanssakäymisessä keskittie voittaa: valtaosa toimijoista välttää ääripäitä ja hakee kompromissia.

Seminaarin ideaaliosanottajan ennakoarvaus, jos sitä olisi kysytty, luultavasti kuuluisi, että prosessioikeuden tutkimus yhdistää välittömästi vanhan ja uuden, toisin sanoen se integroi itseensä syntyneen tyhjän alueen. Prosessioikeuden tutkimushan on aina reagoinut tutkimuskohteensa muodonmuutoksiin. Vuoden 1993 alioikeusuudistus ja sen seurannaisuudistukset uudistivat saman tien myös prosessioikeuden tutkimuksen. Sen kysymyksenasettelut, argumentaatiotavat, oikeuslähdeopit ja ennen kaikkea käsitys oikeudenkäynnistä muuttuivat jälkikäteen ajatellen yllättävän vaivattomasti. Esimerkiksi 1970-luvun prosessioikeuden ja 1990-luvun prosessioikeuden välillä on vaikea nähdä minkäänlaista jatkumoa. Sitä

paitsi tieteenalat normaalisti pyrkivät täyttämään tyhjän tutkimuksellisen tilan ja ulottamaan otteensa mahdollisimman pitkälle. Laajentuminen kun on tunnetusti erinomainen keino hankkia arvovaltaa ja voimavaroja kilpailussa muiden tieteenalojen kanssa.

Kokonaisuutena seminaarissa pidetyt alustukset kuitenkin antavat aiheen yllätykseen. Alustukset esittelivät erilaisia lähestymistapoja, metodisia valintoja ja tiedonintressejä. Yhdessäkään ei vaadittu kokoavaa tutkimusotetta eli tieteellistä integraatiota tai prosessioikeuden tutkimuksen uudistamisesta. Rohkeimmillaan esitettiin teesejä tutkimuksen moninaisuudesta, toisin sanoen eri näkökulmista ja eri teoreettisista perinteistä lähtevästä tuomioistuinten ja oikeuslaitoksen tutkimuksesta ja sen hyväksymisestä (Ervasti). Prosessioikeuden ydinalueella tutkimuksen ongelmaksi miellettiin pikemminkin lainsäädännön nopea uusiutuminen, mikä tekee laajat *de lege lata* -tutkimushankkeet riskialtteiksi (Havansi). Tämä ongelma on yleensä ratkaistu niin, että tutkija hakeutuu hitaasti uusiutuvien teoreettisten ääisyyskysymysten äärelle tai ottaa sivujuonteeksi *de lege ferenda* -näkökulman. Jälkimmäinen lienee se tavallisin tarina, joskin kovapintainen lainopin tutkija sitä paheksuukin lainsäätäjän roolin anastamisena. Insolvenssioikeudessa onkin melkoisella oikeutuksella sanottu, että *de lege lata* ja *de lege ferenda* -tutkimuksen ero on hämärtynyt ellei jopa kadonnut.

Toki on aihetta kysyä, ovatko pidetyt alustukset ilmausta yleisemmästä ajattelutavasta vaiko vain seminaarin pääteeman mukanaan tuomia esitysteknisiä rajauksia. On pakko myöntää, että ilmaisut "tuomioistuin" ja "prosessioikeus" rajaavat aihepiiristä ulkopuolelle ne ilmiöt ja käytännöt, joissa tuomioistuimet ja oikeudenkäynti eivät ole keskeisessä asemassa. Ainakin ne tarjoavat legitimaation tutkijalle, joka sisimmässään kannattaa tällaista rajautumista. Saattaa myös olla niin, että termi "prosessioikeus" sisältää sellaisenaan vahvan oikeusdogmaattisen tai praktiseen tulkintaoppiin viittaavan leiman niin mielellään kuin tällaisen leiman kieltäisikin. Näistä varauksista huolimatta alustukset huolellisesti kuunteleva tai lukeva saa vaikutelman, että integroitumista tai perinteisen prosessioikeuden näkökul-

masta sopeutumista muutoksiin ei ole tapahtunut eikä sitä edes pidetä tarpeellisena.

Jos tämä kieltämättä intuitiivinen päätelmä on oikea, niin uudet ja vanhat lähestymistavat elävät tuomioistuintutkimuksessa rinnakkain ja toisiaan paremmin häiritsemättä. Lähestymistapojen erillisyydelle on sillekin helppo keksiä vakuuttava justifikaatio. Oikeusdogmaattinen tutkija luultavasti pitää tuomioistuinten toimintakulttuurin ja oikeudenkäynnin rutiinien muutoksia ei-juridisina ja jättää ne sovinnolla muiden tieteenalojen tutkijoille, lähinnä kai oikeussosiologeille, viestinnän tutkijoille ja kasvatustieteilijöille. Sovittelukulttuurin sisäistänyt tutkija taas pitää prosessioikeuden tuttua sääntökuvailua hienona älyllisenä saavutuksena, jolla ei kuitenkaan ole yhteyttä todelliseen konfliktinratkaisuun. Kynnikko näkeekin tässä eräänlaisen kreikkalaisen tragedian. Praktisesta asenteestaan kuuluisa prosessioikeus on joutumassa varsin kauas siitä käytännöstä, jota se sanoo palvelevansa. Sen sijaan akateemiselta kuulostava vaihtoehdoisen riidanratkaisun tutkimus alkaa ilmeisesti tavoittaa todellisuuden.

Tieteen historian kokemusten perusteella voidaan sanoa, että tällainen linjaerimielisyys tutkimuksen perusvalinnoista päättyy tieteenalan jakaantumiseen, kun kumpikaan leiri ei saa yliotetta toisesta. Todellista syytä harvoin kerrotaan ulkomaailmalle. Vain tieteen historia paljastaa, että tieteellis-temaattisella fasadilla perustellun eriytymisen taustalta löytyykin taistelu elintilasta. Prosessioikeus on äskettäin kokenut perustavan jakaantumisen yleiseen prosessioikeuteen (jota voidaan myös kutsua klassiseksi prosessioikeudeksi) ja insolvenssi- eli maksukyvyttömyysoikeuteen. Seuraava askel saattaa olla, että yleisestä prosessioikeudesta irtaantuu vielä edistyksellinen prosessioikeus. Kannattaa tosin muistaa, että koko vaihtoehtoinen riidanratkaisu etsii vielä paikkaansa oikeustieteen systematiikassa.

Edistyksellinen prosessioikeus voidaan rakentaa kahdella tavalla. Ensinnäkin se on koottavissa vaihtoehdoisen riidanratkaisun nimellä tunnetun ajattelutavan (oikeammin ehkä filosofian) ympärillä. Vaihtoehtoinen riidanratkaisu on sovittelun kautta viime vuosina vallannut myös suoma-

laisen oikeuspolitiikan. Sovittelu nähdään laajalti yleispätevänä ja lopullisena vastauksena konfliktiratkaisun ongelmaan. Vastaava kehitys on käynnissä muissakin pohjoismaissa. Käytävää keskustelua leimaavat iskusanat tuomitsemisparadigma ja sovitteluparadigma taikka legaalidiskurssi ja vaihtoehtodiskurssi. Uusia keskustelun avauksia ovat kysymykset vaihtoehdoisen riidanratkaisun laadusta ja legitimitetistä. Tässä lähestymistavassa tuomioistuimilla ja perinteisellä oikeudenkäynnillä on enintään statistin rooli. Tosin ne tarjoavat mukavasti vaihtoehdoisen riidanratkaisun laajalle kirjolle sen yhteisen vihollisen, joka modernin konfliktiteorian mukaan tarvitaan ryhmän sisäisen yhteenkuuluvuuden rakentamiseen.

Edistyksellinen prosessioikeus ei tyhjenny vaihtoehtoiseen riidanratkaisuun, niin tärkeä kuin se onkin. Edistyksellisyys on liitettävissä myös avartuneeseen näkökulmaan konfliktinratkaisusta. Jälkiteollinen yhteiskunta tuottaa lukemattoman määrän konflikteja, jolle on tarjottava purkaantumisväylä. Purkaantuminen ei tarkoita kirjaimellisesti konfliktin ratkaisemista (sen kertomista, kuka on oikeassa), koska moniin konflikteihin ei ylipäättäen ole tällaista ratkaisua. Oikeampaa on puhua konfliktien hallinnasta (conflict management), ja yllättävät monet ristiriidat ovat nähtävästi ”ratkaistavissa” sillä, että konfliktiosapuolet kuvainnollisesti tuulettavat subjektiivisia vääryyskokemuksiaan. Se suuri legitimoiva vaikutus, joka tutkimusten mukaan liittyy konfliktin suulliseen käsittelyyn, selittyikin nähtävästi juuri tällä ilmiöllä. Suullisuus sinänsä ei ole tärkeää, tärkeää päästä tuomaan esiin näkemyksensä. Eri asia on, että suullisesti esitetyn kokemuksen symbolinen arvo ehkä koetaan suuremmaksi kuin kirjallisen.

Näin hahmotettuna edistyksellinen prosessioikeus säilyttää myös valtiollisen riidanratkaisun tutkimuskentässään. Se ei ole – toisin kuin mitä klassinen prosessioikeus ajattelee – autuaaksitekevä tai edes kovin tärkeä riidanratkaisuväylä, mutta sitä ei kuitenkaan saa sivuuttaa. Itse asiassa edistyksellisen prosessioikeuden tutkimuksellinen mielenkiinto ohjautuu valtiollisen ja vaihtoehdoisen riidanratkaisun linkeihin, toisin sanoen miten nämä kaksi paradigmaa ovat yhdistettävissä toimivaksi järjestelmäksi. Tällainen yhteistarkastelu eli monioivisen tuomioistuimen tavoite on ollut

luonteenomaista uudelle sovittelututkimukselle. Yhtä hyvin tietenkin sovitteluun voidaan kytkeä tuomitsemisparadigman elementtejä.

Voidaan kysyä, mitä perinteiselle prosessioikeudelle tapahtuu, jos ja kun edistyksellinen prosessioikeus lähtee omille teilleen. Moni prosessioikeuden harrastaja saattaa kokea tällaisen karkuruuden helpotuksena: vapautuuhan prosessioikeus turhasta painolastistaan ja pystyy keskittymään todelliseen tehtäväänsä, kärjistäen oikeudenkäyntiä koskevien sääntöjen analyysiin ja kehittelyyn. Tässä vapautumisessa on kylläkin riskinsä. Se voi johtaa oikeudenkäynnin perimmäisen tarkoituksen – konfliktinratkaisun – unohtamiseen. Vähintäänkin yhtä uhkaava vaara muodostuu tutkimuksen kumuloituvasta praksisuudesta. Joiltakin oikeudenaloilta on löydettävissä merkkejä kehityksestä, jonka seurauksena praktista yleisesitystä tai käsikirjaa pidetään korkealaatuisena tieteellisenä saavutuksena. Jatkuvasti praktisoituva prosessioikeus etsii näin puuduttavasti vastauksia yhä hienojakoisemmiksi käyviin käytännön ongelmiin. Prosessioikeuden tutkimuksesta tulee näiden valintojen jälkeen lopullisesti sitä käsikirjajuridiikkaa, joksi se pahimmillaan luonnehditaan. Sitä paitsi ongelmien käytännön merkitys on kysymys sinänsä. Usein tutkija erehtyy pahemman keran tutkimuksensa käytännöllisyydestä. Tutkimuksella ei olekaan praktista kysyntää.

Pitkällä tähtäimellä totaalinen eriseuralaisuus tuskin hyödyttää kumpaakaan linjaa. Avantgardistinen konfliktinratkaisulinja saisi perinteisestä prosessioikeudesta kipeästi kaivattua käytännön realismia: kaikki konfliktit todellakaan eivät ole sovittelulla hoidettavissa, eikä yhteiskunnan voimavaroja voida suhteettomasti uhrata konfliktien hallintaan. Riidanratkaisun, oli se sitten oikeaa ratkaisemista tai hallintaa, on oltava kustannustehokasta. Perinteinen prosessioikeus taas hyötyisi virikkeistä, se saisi uusia tutkimuskohteita ja säilyttäisi halutessaan vanhan roolinsa käytännön oikeuselämää palvelevana oikeudenalana. Eri asia on, että murros antaisi myös sille tilaisuuden tarkistaa valintojaan. On jossain määrin tragikoomista, että pelkkiä tilastotietoja lähempää informaatiota tuomioistuinten toiminnasta joudutaan hakemaan kasvatustieteen kautta (Haavisto). Ohi-

mennen todettakoon, että eräät seminaarin osanottajat edellyttivät tuomioistuintutkimukselta kustannustehokkuuden vakavaa ottamista tutkimusteemakseen. "Tuotantotaloudellisella" prosessioikeudella olisi selvästikin yhteiskunnallista kysyntää.

Tutkimuksen painotukseen (teoreettisuus/praktisuus, nykytila/säädettävä laki, tuomitseminen/sovittelu) liittyvä kysymys on, missä määrin prosessioikeuden tutkimus ylipäättään vaikuttaa tai voi vaikuttaa käytäntöön. On syytä epäillä, että tämä vaikutus – jota kutsutaan osuvasti käsikirjavaiikutukseksi – ei ole niin voimakas kuin mitä prosessioikeuden tutkija toivoisi (Vuorenpää). Tutkija saattaa käyttää koko aktiivikautensa käytännön tulokintasuosituksiin, joista kukaan käytännön toimija ei välitä. Odotettu vaikutus käytäntöön saadaan jos saadaan luultavammin epäsuorasti eli nousevan lakimiespolven kautta. Tämä epäsuora vaikutus tarkoittaa samalla, että välitöntä läpäisyä on turha odottaa. Oikeudenmukaisuuden nimessä todettakoon, että tässäkin seminaarissa esiin tullut käsitys prosessioikeudesta pelkkänä lainopillisena tuomioistuintutkimuksena tekee sille jossain määrin vääryyttä. Prosessioikeus on paljon muutakin. Muotiin parhaillaan nouseva asianajajaoikeus on esimerkki sellaisesta prosessioikeudesta, joka ei ole enää pelkkä toinen nimi tuomioistuintutkimukselle.

Jälkisanat tulee tunnetusti päättää henkilökohtaiseen kantaan. Se on pelkistettynä seuraava. Konfliktinratkaisu sovittelukulttuurissakaan ei voi tulla toimeen ilman paljon puhuttua normatiivista ulottuvuutta, oli se sitten nykyinen tai tuleva. Tämän normatiivisen ulottuvuuden hakeminen ja kartoittaminen kuuluu luontevasti prosessioikeudelle ainakin tuomioistuintuinkontekstissa. Muu tiedontarve sen sijaan saatetaan suosiolla jättää muiden tieteenalojen tyydyttäväksi. Prosessioikeuden tulee myös omaksua sellaiset tutkimukselliset välineet ja lähestymistavat, joilla pystytään käsittelemään sovittelukulttuuria ja sen ilmiöitä. Prosessioikeus ei voi hylätä tätä uutta aluetta sillä verukkeella, että siinä ei ole kysymys "prosessioikeudesta" tai että vanhat opit eivät sellaisenaan mahdollista uudelle alueelle astumista. Prosessioikeuden on muututtava arkitodellisuuden

mukana. Tämä onkin itsestään selvää, sillä todellisuus ei tule seuraamaan prosessioikeutta tai sen tutkimusta.

